

دانشگاه الزهراء (س)
دانشکده هنر

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته‌ی پژوهش هنر

عنوان:

بررسی و تحلیل نگاره‌های دیوان سلطان احمد جلاير

استاد راهنما:

دکتر فاطمه کاتب

دانشجو:

هاجر بهاری سعدی

882460002

اسفند 1391

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه الزهراء (س) است.

تقدیم به:

اهالی مهربان سرزمین پر مهرم

و

به پدر و مادر عزیزم که عشقشان را در وجودم دمیدند...

با تقدیر و سپاس از ساحت سه وجود مقدس:

آنان که ناتوان شدند تا ما به توانایی برسیم...

موهایشان سپید شد تا ما روسفید شویم...

و عاشقانه سوختند تا گرمابخش وجود و روشنگر راهمان باشند...

پدرانمان

مادرانمان

استادانمان

چکیده:

دیوان مصور سلطان احمدجلایر (784-813ه.ق) که در نگارخانه فریر موزه‌ی اسمیتسونین واشنگتن نگهداری می‌شود، یکی از اسناد مهم تاریخ نقاشی ایران می‌باشد که آغازگر سبک جدیدی در کتاب‌آرایی سده‌ی نهم هجری و پس از آن به‌شمار می‌رود. این کتاب شامل هشت نگاره (تسعیر) می‌باشد که نگاره‌ها مراحل سفر عرفانی مرغان منطق‌الطیر عطار را به تصویر کشیده‌اند.

در این پایان‌نامه پس از مروری بر تاریخ خاندان جلایر، اوضاع اجتماعی و فرهنگی و همچنین خصوصیات هنری مکتب جلایری، به معرفی و بررسی کامل این نسخه‌ی خطی و هنرمندان آن پرداخته شده‌است. سپس نگاره‌های آن مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و پس از بررسی نشانه‌های هفت مرحله عشق در اشعار عطار، عناصر و موتیف‌های نگاره‌ها با این نشانه‌ها و تمثیلات تطبیق داده شده‌اند. تحقیق حاضر به روش کتابخانه‌ای و به شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی انجام گرفته‌است.

کلید واژه: دیوان سلطان احمد جلایر، تسعیر، مکتب جلایر، منطق‌الطیر، عطارنیشابوری.

فهرست مطالب

عنوان	شماره صفحه
کلیات.....	
مقدمه	1
مسأله پژوهش	3
مشکلات پژوهش	3
سؤالات پژوهش	4
فرضیات پژوهش	4
پیشینه پژوهش	5
نوع پژوهش	6
فصل اول - تاریخ و هنر آل جلایر.....	
1-1-تاریخ آل جلایر	9
1-2-مذهب جلایریان	12
1-3-وضعیت هنری و فرهنگی	13
1-4-سلطان احمد جلایر	17
1-5-مکتب نقاشی آل جلایر	22
1-6-نسخه‌های مصور شده مکتب جلایری	26

فصل دوم - شرح ادبی و هنری دیوان سلطان احمد جلایر.....

- 1-2-1- کلیاتی راجع به نسخ دیوان سلطان احمد جلایر..... 37
- 2-2-2- دیوان سلطان احمد در مجموعه فریر 41
- 1-2-2-1- سرگذشت دیوان 41
- 2-2-2-2- ویژگی‌های نسخه شناختی دیوان 45
- 3-2-2-3- جلد دیوان 55
- 4-2-2-4- هنرمندان دیوان 58

فصل سوم - نگاره‌های دیوان.....

- 1-3-1- بررسی نگاره‌های دیوان 67
- 1-3-1-1- تصویر اول 70
- 2-3-1-2- تصویر دوم 72
- 3-3-1-3- تصویر سوم 74
- 4-3-1-4- تصویر چهارم 76
- 5-3-1-5- تصویر پنجم 78
- 6-3-1-6- تصویر ششم 81
- 7-3-1-7- تصویر هفتم 84
- 8-3-1-8- تصویر هشتم 86
- 2-3-2- تحلیل نگاره‌ها 88

89	..... 1-2-3- خصوصیات مناظر
91	..... 2-2-3- فیگورهای انسانی
92	..... 3-2-3- پرندگان و حیوانات
94	..... 4-2-3- دست‌ساخته‌های بشری
95	..... 3-3- آنالیز نگاره‌ها
	..... فصل چهارم- عطار و هفت مرحله‌ی عشق
99	..... 1-4- عطار و منظومه منطق‌الطیر
103	..... 2-4- هفت وادی عشق
103	..... 1-2-4- در بیان وادی طلب
105	..... 2-2-4- در بیان وادی عشق
108	..... 3-2-4- در بیان وادی معرفت
110	..... 4-2-4- در بیان وادی استغنا
113	..... 5-2-4- در بیان وادی توحید
115	..... 6-2-4- در بیان وادی حیرت
118	..... 7-2-4- در بیان وادی فقر و فنا
	..... فصل پنجم- نتیجه‌گیری
121	..... مقدمه
121	..... 1-5- نتیجه‌گیری سبک شناختی

126 ..... 2-5- نتیجه گیری تحلیلی - محتوایی

136 ..... 3-5- نتیجه کلی

139 ..... فهرست منابع و مأخذ

148 ..... پیوست شماره یک

فهرست جداول

شماره جدول.....	شماره صفحه
جدول شماره یک- فهرست نسخ مصور مکتب جلایری	28
جدول شماره دو-فهرست نسخ خطی دوره سلطان احمد جلایر	34

فهرست تصاویر

عنوان.....	شماره صفحه
تصویر شماره 1- عروسی همای و همایون، دیوان خواجهی کرمانی.....	31
تصویر شماره 2- صفحه b337 دیوان - خاتمه کتاب.....	44
تصویر شماره 3- صفحه b338 دیوان - یادداشت انتهای کتاب.....	45
تصویر شماره 4- جدول کشی و سرلوحه صفحه اول دیوان.....	47
تصویر شماره 5- جدول بندی غزلیات در صفحه a3.....	51
تصویر شماره 6- جدول کشی مفردات دیوان a333.....	52
تصویر شماره 7- صفحه a2 دیوان و حاشیه نویسی و لب پنجه دیوان.....	54
تصویر شماره 8- جلد روی دیوان.....	57
تصویر شماره 9- جلد روی دیوان.....	57
تصویر شماره 10- داخل جلد دیوان.....	57
تصویر شماره 11- نبرد همای و همایون، دیوان خواجهی کرمانی.....	61
تصویر شماره 12- شاهزاده‌ای در خواب منسوب به عبدالحی.....	63
تصویر شماره 13- مرغابی در حال شنا اثر محمود خیامی.....	65
تصویر شماره 14- لک لک اثر محمود خیامی.....	66
تصویر شماره 15- مبارزه اثر فرزند محمد سیاه قلم.....	66
تصویر شماره 16- تصویر اول دیوان - منظره روستایی.....	71

- تصویر شماره 17- تصویر دوم- منظره‌ای با دو زوج 73
- تصویر شماره 18- تصویر سوم-گردهمایی محققان 75
- تصویر شماره 19- تصویر چهارم-فرشتگان در میان ابرها 77
- تصویر شماره 20- تصویر پنجم-کمپ صحرائشینان آسیای مرکزی 80
- تصویر شماره 21- تصویر ششم- کمپ صحرائشینان آسیای مرکزی 83
- تصویر شماره 22- تصویر هفتم-منظره‌ی رودخانه 85
- تصویر شماره 23- تصویر هشتم- نقاشی و خوشنویسی 87
- تصویر شماره 24- ترکیب‌بندی اسپیرال در نگاره‌ها 97

دلبر ایش جات را صفای دیگر است
 از جمال زرقان آفتاب دم بدم
 از نسیم جود زلف نیل پر تاب تو
 در بلای قامت سرو تو کوشتم مبتلا
 در کدام آب و هوا پرورده اند این خوب را
 بر خلاف رای سالک در اصول مسلمین
 مقتدای اهل علم و عقل را با ما چه کار
 اینی که صاحب قبه را با معرفت نشاخت
 احمد افان شو اندر عاشقی مردانه وار

ناطندان را با لغات لمغای دیگر است
 شمع مجلس را بنیاد شب ضیای دیگر است
 کلان چمن را نشو و نما ی دیگر است
 چشم فانت چه گویم خود بلای دیگر است
 شکر خوب از کمر آب و سواهی دیگر است
 سپر ما را در بیان عشق راهی دیگر است
 در طسرتین عشق ما را مقدسای دیگر است
 سپر بجای بی نبی و قبله جای دیگر است
 در حقیقت نیستی را خود تبااهی دیگر است

وله خدا لله تعالی طلاقه و نیل طان

چمن تو کرافت جانت
 رخ ز روی عاشقان دلوز
 در روی توست این خوبین
 در لطف تو کس سخن ندارد

مقصود من از جهان سمانت
 در مذمب عاشقی نشانت
 ما را مسکی نظر بر آنت
 کرمت سخن در آن دمانت

کلیات

مقدمه

هنر و تمدن ایران همواره و در هر برهه از تاریخ محل بحث بسیاری از هنرشناسان بوده است. یکی از مشکلات تأسفبار در حوزه‌ی تاریخ و هنر بسیاری از کشورها بخصوص ایران عزیز، به تاراج رفتن میراث فرهنگی - هنری و تاریخی آنها توسط کشورهای بیگانه و عدم دسترسی مردم و هنردوستان به این منابع مهم برای بازشناسایی تاریخ و فرهنگ به آیندگان می‌باشد. هنر نقاشی ایران با سابقه‌ای کهن و قدمتی بیش از 12 هزار سال چنان پشته‌ای برای فرهنگ و هنر این مرز و بوم ساخته که آن را در میان هنر و تمدن سایر ملل و اقوام، شاخص و متمایز می‌سازد. هنر کتاب‌سازی نیز بنا بر دو گزارش از سده‌ی چهارم هجری قدمتی همزمان با سلطنت ساسانیان در ایران دارد (فریه، 1374، 233). موضوع بحث این پایان نامه بررسی نسخه‌ی خطی دیوان سلطان احمد جلایر یکی از فرمانروایان مغول ایران در اوایل قرن نهم و طراحی‌های منحصر بفرد این دیوان می‌باشد. در گزارش منتشرشده از سوی اسحاق صلاحی رئیس سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران در همایش تجلیل از حامیان نسخ خطی که در اواخر آبان ماه 1391 در شیراز برگزار گردید؛ تعداد نسخ خطی موجود در ایران سیصد و سی هزار نسخه عنوان شد که این رقم تنها یک چهارم تعداد

کتب خطی بازمانده از دوران تاریخی هنر ایران را شامل می‌شود. متأسفانه دیوان سلطان احمد که موضوع این رساله می‌باشد نیز در شمار آثار و کتبی است که در خارج از ایران و در موزه اسمیتسون و مجموعه خصوصی فریر واشنگتن¹ آمریکا نگهداری می‌شود. بسیاری از اساتید هنر این نسخه‌ی خطی را به دلیل شیوه‌ی خاص جدول‌کشی، هندسه، طراحی، خوشنویسی، صحافی و همچنین اشعار، مجموعه‌ای کم‌نظیر می‌دانند. این کتاب منحصر بفرد در برهه‌ای از تاریخ که ایران در معرض تاخت و تاز تیمورلنگ قرار داشت و در دربار سلطانی تندخو و درعین حال شاعر و هنرمند تهیه گردیده‌است. در این نسخه برخلاف روال همیشگی مصورسازی کتب علمی و ادبی مشهور؛ به تدوین و مصورسازی اشعار عرفانی پادشاه جلایر پرداخته شده است. در تمامی کتب تاریخ هنر و بررسی نقاشی ایران فقط در حد آشنایی به بررسی و معرفی این دیوان پرداخته شده و همگی به این نکته اشاره دارند که تصاویر این دیوان ارتباطی با متن دیوان نداشته و هفت مرحله‌ی عشق عطار را به تصویر کشیده‌اند.

در این رساله با توجه به اسناد مکتوب و تصویری جمع‌آوری شده از سوی محقق در پنج فصل به معرفی کامل دیوان و همچنین گردآوری مطالب مربوطه در مقالات و کتب تدوین شده راجع به این دیوان و نتایج حاصل از این پژوهش و تحقیق پرداخته شده‌است. در فصل اول برای آگاهی و دست-یابی به کلیاتی راجع به تاریخ خاندان جلایر بالاخص دوران احمد جلایر و همچنین آشنایی با آثار فرهنگی و ادبی و هنری بازمانده از این سلسله در تاریخ هنر ایران مروری بر اوضاع اجتماعی، تاریخی، فرهنگی و هنری و کتب بازمانده از آن دوره داشته و در فصل دوم به‌طور خاص به شرح ادبی و هنری دیوان پرداخته شده و نگاره‌های دیوان در فصل سوم معرفی و بررسی گردیدند. شرح هفت مرحله‌ی عشق منطق‌الطیر عطار و نشانه‌های آن در فصل چهارم به تخلص آورده شده و در

---

¹-Smithsonian.Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery

فصل آخر نتایج بدست آمده از این پژوهش را در رابطه با شیوه‌ی کتاب‌آرایی و نگارگری و معرفی هنرمندان دیوان وهم‌چنین ارتباط احتمالی بین تصاویر و متن دیوان بیان شده‌است.

مسأله پژوهش

در مقدمه عنوان شد که فرضیه‌ای مبنی بر اینکه نگاره‌های این دیوان بی ارتباط با متن هستند و هفت مرحله عشق عطار را به تصویر کشیده‌اند وجود دارد. متأسفانه به دلیل عدم دسترسی به این نسخه‌ی خطی بسیاری از فرضیات بیان شده راجع به آن در حد حدس و گمان باقی مانده و دلیل قانع کننده‌ای برای اثبات آنها وجود نداشت. در این مجال محقق با مکاتبه با مجموعه خصوصی فریر و دریافت تصاویر دیوان و چندین صفحه از آغاز و خاتمه‌ی کتاب که در مسئله‌ی نسخه‌شناسی هر کتابی این صفحات از نکات مهم و کلیدی هستند تا حدودی درصدد پاسخگویی به این حدسیات و فرضیات و بررسی صحت و سقم آنان برآمده‌است.

مشکلات پژوهش

از محدودیت‌های کار عدم دسترسی به کتب و مقالات زبان اصلی راجع به دیوان و حتی عدم انتشار و بارگرای آنها در سایت کتب گوگل و سایت مجلات خارجی بود. در بخش مکاتبات با قسمت‌های مختلف گالری فریر برای دریافت تصاویر نیز تأخیر در پاسخگویی مسئولین و یا اشکال در ارسال تصاویر به دلیل حجم بالای آنها از عمده مشکلات کار بود. هم‌چنین برای دریافت تصاویر بیشتری از صفحات دیوان هزینه‌های گزافی توسط مسئول بخش کتابخانه فریر مطالبه شد که از توان نگارنده خارج بود.

سؤالات پژوهش

- 1- آیا شیوه‌ی خاص طراحی و تشعیر دیوان سلطان احمد جلایر از ابداعات هنرمندان مکتب جلایری می‌باشد؟
- 2- آیا واقعاً رابطه‌ای بین متن دیوان و تصاویر وجود ندارد؟
- 3- آیا هشت نگاره‌ی موجود در دیوان فرضیه‌ی تطابق نگاره‌ها با هفت مرحله‌ی عشق عطار را نقض نمی‌کند؟

فرضیات

- 1- از آنجا که در این دوره تأثیر هنر چین به خوبی در هنر مشهود است با دقت و تحقیقات بیشتر می‌توان به این نتیجه رسید که این شیوه حاشیه نگاری نیز در این دوره و تحت تأثیر هنر چین مرسوم شد.
- 2- انتخاب منطق الطیر عطار از میان انبوه کتب عرفانی بجامانده و به تصویر کشیدن هفت مرحله عشق اتفاقی و بی ارتباط با اشعار عرفانی و اشاراتی که در اشعار به چشم می‌خورد نبوده است.
- 3- تعداد نگاره‌ها ارتباط چندانی به هفت مرحله عشق ندارد و تصاویر به طور کلی بیانگر و نمایش دهنده‌ی مراحل این سفر عرفانی و کمال سالک می‌باشند.

پیشینه‌ی پژوهش

1. Atil, Esin. *The brush of the Masters: drawings from Iran and India*. Washington, D.C., Smithsonian Institutions, 1978. catalog no. 1, p. 18-19.

در این کتاب برای اولین بار تمام هر هشت تصویر دیوان منتشر شد.

2. Klimberg-Salter, D.E. "A Sufi theme in Persian painting: the Diwan of Sutan Ahmad Gala 'ir. in the Freer Gallery of Art" in *Kunst des Orients* 11 (1976-77), p. 43-84.

این مقاله منبع اصلی مقالات نویسندگان ایرانی و همچنین نگارنده می‌باشد.

3. Martin, Arnold.(1926).*Description of the Manuscript, in : Miniatures from the Period of Timur in a Ms. of the poems of Sultan Ahmad Jalair* by F.R.Martin. Vienna.

این کتاب آقای مارتین منبع اصلی پرفسور کلایمبرگ در مقاله‌ی ایشان بود که متأسفانه این کتاب نه تنها در کتابخانه‌های ایران که در سایت کتب گوگل و در سایت فروش کتب خارجی نیز یافت نشد.

پرفسور ارنست کونل نیز در سال 1959 و 1939 کتاب و مقاله‌ای راجع به نقاشی ایرانی و همچنین این دیوان مطالبی را گردآوری کردند که آنها نیز قابل دسترسی نبود.

4. بهنام، عیسی.(1346). "نگاهی به آثار موجود نقاشی قدیم/ایران. نشریه هنر و مردم". شماره

57-56.

آقای بهنام در این مقاله تعداد کتب بررسی نقاشی ایران را در جهان 50 جلد بیان نموده‌اند که در این میان کتب آقای بازیل گری و آرتورپوپ از همه‌ی کتب بیشتر مورد تأیید و استفاده می‌باشد.